

УДК 546.536.42+536.7

ТВЕРДІ РОЗЧИНИ НА ОСНОВІ СПОЛУК $Tl_9B^V C^{VI}_6$ ($B^V - Sb, Bi, C^{VI} - Se, Te$)

Барчій І.Є., Переш Є.Ю., Барчій О.І.

Ужгородський національний університет, 88000, м.Ужгород, вул.Підгірна, 46

Взаємодія халькогенідів на основі одновалентного Талію та елементів V групи характеризується утворенням проміжних тернарних сполук $Tl_9B^V C^{VI}_6$ двокатіонного типу з конгруентним характером плавлення [1-4]. Чітко виражена анізотропія фізичних властивостей, хороша термоелектрична ефективність визначає перспективність їх практичного застосування [5]. Сполуки даного типу є ізоелектронними аналогами бінарних сполук типу $B^V C^{VI}_3$. Гетеровалентна заміна у формульному складі сполук елементів B^V із ступенем окислення +3 на іони Tl^+ повинна приводити, завдяки транс-впливу, до зменшення ковалентності зв'язків і відповідно супроводжуватись зміною властивостей, що відкриває можливість одержання нових матеріалів із заданими параметрами.

Аналіз літературних та експериментальних даних, які були одержані на кафедрі неорганічної хімії УжНУ, показав, що квазіподвійні системи $Tl_2C^{VI}-B^V C^{VI}_3$ характеризуються утворенням твердих розчинів на основі проміжних тернарних галогенхалькогенідів $Tl_9B^V C^{VI}_6$ (де $B^V - Sb, Bi, C^{VI} - Se, Te$). Утворення твердих розчинів у значній мірі змінює характер фазових рівноваг у багатокомпонентних системах. Відомо, що хімічна сполука кристалізується при сталій температурі і виступає як самостійний компонент, для якого правило фаз записується за аналогією з однокомпонентною системою. Тверді розчини на основі проміжних тернарних сполук розглядаються як двосторонні, які утворюються при додаванні надлишку кожного із бінарних складових компонентів,

що у більшості випадків супроводжується гетеровалентним заміщення атомів.

Дослідження областей гомогенності сполук і побудова відповідних діаграм стану квазіподвійних систем $Tl_2C^{VI}-B^V C^{VI}_3$ показали, що для сполук типу $Tl_9B^V C^{VI}_6$ характерним є відхилення температурних максимумів в області гомогенності від стехіометричного складу (окрім сполуки Tl_9BiSe_6). Якщо для сполук $Tl_9SbC^{VI}_6$ температурні максимуми зміщені відносно стехіометрії сполук у бік халькогеніду талію(I) на 1,2 (Tl_9SbSe_6) та 0,6 (Tl_9SbTe_6) мол.%, то для сполук Tl_9BiTe_6 – у бік бісмут(III) телуриду на 0,4 мол.%. Ширина областей гомогенності при температурах нонваріантних перетворень при замінах $Sb \rightarrow Bi$ і $Te \rightarrow Se$ у однотипних сполук зменшується (між тернарними стибійвмісними сполуками і відповідними бінарними халькогенідами талію(I) утворюються необмежені ряди твердих розчинів). Аналогічні тенденції у зміні ширини областей гомогенності тернарних сполук спостерігаються і при відповідних температурах гомогенізуючого відпалу (таблиця 1).

Разом з тим очевидно є різна природа утворення твердих розчинів в області існування сполук $Tl_9SbSe_6(Se_6)$ з одного боку, і $Tl_9BiSe_6(Te_6)$, – з другого. На користь сказаного свідчить різний хід залежності ізотерми мікротвердості в області існування сполук. Для сполуки першого типу із додаванням другого компоненту значення мікротвердості збільшуються, в той час як у випадку сполук другого типу – зменшуються аж до меж існування твердих розчинів.

Таблиця 1. Області гомогенності тернарних сполук $Tl_9B^V C^{VI}_6$ (де B^V – Sb, Bi, C^{VI} – Se, Te).

Сполука	Тпл, К±2÷5		Межі області гомогенності при температурах (мол.% Tl_2C^{VI})	
	Стех.	Макс.	новаріантних перетворень	відпалу та загартування
Tl_9SbSe_6	701	735	74,50–100	74,75–100
Tl_9SbTe_6	783	797	73,50–100	74,25–100
Tl_9BiSe_6	786	–	74,20–78,00	74,60–75,80
Tl_9BiTe_6	798	805	73,5–76,00	74,40–75,60

Таблиця 2. Характеристика твердих розчинів на основі тернарних сполук типу $Tl_9B^V C^{VI}_6$.

Сполука	Граничний склад при температурах гомогенізую чою відпалу (мол. частки)	Кристалохімічний склад
Tl_9SbSe_6	$Tl_9SbSe_6 + 0,0067 Sb_2Se_3$	$(Tl_{1496}Sb_{168})[ ]_3Se_{1000}$
	Tl_9SbSe_6 (стехіометрія)	$(Tl_{1500}Sb_{167})Se_{1000}$
	НРТР на основі Tl_9SbSe_6 та Tl_2Se	–
Tl_9SbTe_6	$Tl_9SbTe_6 + 0,0200 Sb_2Te_3$	$(Tl_{1485}Sb_{172})[ ]_{10}Te_{1000}$
	Tl_9SbTe_6 (стехіометрія)	$(Tl_{1500}Sb_{167})Te_{1000}$
	НРТР на основі Tl_9SbTe_6 та Tl_2Te	–
Tl_9BiSe_6	$Tl_9BiSe_6 + 0,0053 Bi_2Se_3$	$(Tl_{1496}Bi_{168})[ ]_3Se_{1000}$
	Tl_9BiSe_6 (стехіометрія)	$(Tl_{1500}Bi_{167})Se_{1000}$
	$Tl_9BiSe_6 + 0,0320 Tl_2Se$	$(Tl_{1501}Bi_{166})Se_{999}[ ]_1$
Tl_9BiTe_6	$Tl_9BiTe_6 + 0,0053 Bi_2Te_3$	$(Tl_{1496}Bi_{168})[ ]_3Te_{1000}$
	Tl_9BiTe_6 (стехіометрія)	$(Tl_{1500}Bi_{167})Te_{1000}$
	$Tl_9BiTe_6 + 0,0016 Tl_2Te$	$(Tl_{1501}Bi_{166})Te_{999}[ ]_1$

Розглянемо утворення граничних твердих розчинів на основі досліджуваних тернарних сполук і їх протяжності з позицій кристалохімічних формульних складів (таблиця 2). Стехіометричний склад сполук типу $Tl_9B^V C^{VI}_6$ відповідає формульному складу $(Tl_{1500}B^V_{167})C^{VI}_{1000}$, де на 1500 атомів Tl та 167 атомів B^V , які формують катіонну підгратку, припадає 1000 атомів C^{VI} (аніонна підгратка).

Розчинення в матриці тернарної сполуки Tl_9SbSe_6 бінарного Sb_2Se_3 з іншим формульним складом призводить до утворення структури заміщення у аніонній підгратці, оскільки число іонів халькогену у ній залишається незмінним. У катіонній

підгратці утворюються вакансії за рахунок гетеровалентної заміни іонів Tl^+ на іони Sb^{3+} . Межа розчинності досягається при наступних концентраціях $Tl_9SbSe_6 + 0,0067 Sb_2Se_3$ (мол. частки) і такий склад можна представити кристалохімічною формулою: $Tl_9Sb_{1,0134}Se_{6,0201} \rightarrow (Tl_{1496}Sb_{168})[ ]_3Se_{1000}$. Утворення вакансій у катіонній підгратці розчинника за рахунок іонів Tl^+ дозволяє заповнювати їх позиції іонами розчиненої речовини ($r_{Tl^+} = 0,147$, $r_{Sb^{3+}} = 0,76$ нм), що призводить до утворення твердих розчинів заміщення та вкорінення, і супроводжується відповідним збільшенням мікротвердості сплавів. Аналогічний механізм

спостерігається і при утворенні граничних твердих розчинів на основі сполуки Tl_9SbTe_6 .

Межа розчинності Bi_2Se_3 у тернарній сполуці Tl_9BiSe_6 ($Tl_9BiSe_6 + 0,0053 Bi_2Se_3$) відповідає кристалохімічній формулі $Tl_9Bi_{1,0106}Se_{6,0159} \rightarrow (Tl_{1496}Bi_{168})[ ]_3Se_{1000}$. Як і у стибійвмісних сполук, у катіонній підґратці розчинника утворюється незначна кількість вакансій, загальне число іонів у аніонній підґратці відповідає аналогічній сумі для стехіометричного складу. Проте за розмірним фактором іони Бісмуту значно більше ніж Стибію ($rBi^{3+} = 0,96$, $rSb^{3+} = 0,76$ нм), що не дозволяє розчиненій речовині розчинятись у структурі розчинника і приводить до утворення у катіонній підґратці структури віднімання і аніонній – заміщення, що в цілому сприяє “розрихленню” кристалічної структури розчинника та відповідному зменшенню мікротвердості сплавів при збільшенні концентрації розчиненої речовини. При розчиненні Tl_2Se у тернарній сполуці межі насичення граничного твердого розчину ($Tl_9BiSe_6 + 0,0320 Tl_2Se$) відповідає кристалохімічна формула $(Tl_{1501}Bi_{166})Se_{999}[ ]_1$, що вказує на утворення невеликої кількості вакансій у аніонній підґратці розчинника (дані вакантні позиції залишаються вільними). У катіонній підґратці утворюється структура заміщення, аніонній – віднімання. Незаповнені вакансії аніонної підґратки дестабілізують кристалічну структуру розчинника, що супроводжується зменшенням мікротвердості сплавів при збільшенні концентрації Tl_2Se . Аналогічно

відбувається процес утворення граничних твердих розчинів на основі сполуки Tl_9BiTe_6 .

Різний хід кривих ізотерм мікротвердості сплавів у області гомогенності проміжних тернарних сполук пояснюється відмінністю механізмів утворення твердих розчинів: граничні тверді розчини на основі сполук $Tl_9SbSe_6(Te_6)$ утворюються за типом заміщення і частково вкорінення, $Tl_9BiSe_6(Te_6)$ – за типом заміщення і віднімання.

Література

1. Берг Л.Г., Абдульманов А.Г. Квазибинарная система $Bi_2Te_3-Tl_9BiTe_6$. // Неорган. материалы. –1970. –Т.6, №12. –С.2192-2193.
2. Збигли К.Р., Раевский С.Д. Диаграмма состояния системы $Bi_2Se_3-Tl_2Se$. // Неорган. материалы. –1984. –Т.20, №2. –С.211-214.
3. Переш Е.Ю., Лазарев В.Б., Ворошилов Ю.В., Ткаченко В.И. Фазовые равновесия в системах $Tl_2Se(Te)-Bi_2Se_3(Te_3)$, $Tl_9Bi-Te(Te)$ и свойства образующихся соединений. // Неорган. материалы. –1988. –Т.24, №11. – С.1791–1795.
4. Баграс И.В., Збигли К.Р., Станчу А.В., Степанов Г.И., Чедан А.Г., Чумак Г.Д. Система $(Tl_2Se)_{3x}(Sb_2Se_3)_{1-x}$. // Неорган. материалы. –1975. –Т.11, №11. –С.1953-1956.
5. Pradel A., Tadenac J.-C., Coquillat P., Brun G. Properties termoelectriques de Tl_9BiTe_6 . // Rev. chim. minet. –1982. –V.19, №1. –P.43-48.

SOLID SOLUTIONS ON THE BASIS OF $Tl_9B^V C^{VI}_6$ COMPOUNDS ($B^V - Sb, Bi, C^{VI} - Se, Te$)

Barchij I.E., Peresh E.Yu., Barchij O.S.

The solid solutions on the basis of the $Tl_9B^V C^{VI}_6$ ternary compounds ($B^V - Sb, Bi, C^{VI} - Se, Te$) in the $Tl_2C^{VI}-B^V_2C^{VI}_3$ systems are devoted. In the homogeneity areas solid solutions for the $Tl_9SbSe_6(Te_6)$ type ternary compounds are founded after the mechanisms of transformation and doping, for $Tl_9BiSe_6(Te_6)$ type – of transformation and subtraction.